

Myntretten som inntektskilde i middelalderen

Svein H. Gullbekk

Kongemaktens økonomiske grunnlag i høymiddelalderen blir regnet som en avgjørende faktor i diskusjonen om Norges storhetstid og landets nedgang i senmiddelalderen.¹ Kongemaktens evne til å drive inn inntekter er et viktig element i diskusjonen om statsutviklingen i Norge i middelalderen. Det finnes imidlertid ikke bevarte regnskaper over kongens inntekter i høymiddelalderen, og dermed har vi heller ikke inngående kjennskap til kongemaktens evne til å drive inn inntekter der den formelt sett hadde rett til det. Til tross for manglende kilder har det vært enighet om at kongemaktens tre viktigste inntektskilder var skatt, landskyld av krongods og sakefall (bøter og konfiskasjoner). I tillegg høstet kongemakten en rekke andre inntekter fra avgifter på fangst og fiske, handelsavgifter som toll (og forkjøpsrett), kongens enerett til herreløst gods, monopol på finneferd, inntekter fra Island og de andre skattlandene, leieinntekter av kongens bygårder og bytomter, inntekter i form av pavetiende, og til sist inntekter av myntretten.²

Tradisjonelt sett blir myntretten betraktet som en ubetydelig og vanskelig definerbar kilde til inntekt for kongemakten. Enkelte historikere har imidlertid åpnet for at inntektene av utmynting kan ha vært betydelig. I sin behandling av erkebiskopens myntprivilegium fra 1222, gir Grethe Authén Blom uttrykk for at utmyntingsrett kunne ha vært en betydelig inntektskilde for myntherren.³ Knut Helle skriver at "kongens myntrett var trolig et innbringende regale", og at "det synkende sølvinnhold i den hjemlige mynt tyder på at kongene i Norge som i utlandet visste å utnytte den inntektskilde det kunne være å prege dårligere mynt, eventuelt kombinert med inndragning av den gamle til underpris".⁴ Helle har med dette i store trekk beskrevet en tendens som reflekteres i materialet. Så langt er det ingen som har gjort myntrettens inntekspotensiale til undersøkelsesobjekt i skandinavisk høymiddelalder. Jeg mener en tilnærming til myntretten som inntektskilde der historiske og numismatiske kilder ses i sammenheng, vil kunne bringe oss nærmere de mekanismer som ble brukt for å høste inntekter av et regale som

myntretten.⁵ For å gjøre dette vil jeg ta utgangspunkt i forholdene omkring 1290 da kongens og hertugens myntfornyelse og myntforringelser sammen med opplysninger om myntverdien gir grunnlag for å si noe om kongemaktens motiver, og samtidig også noe om gjennomføringen og resultatene av de myntpolitiske tiltakene.

Inntekter av utmynting – et eksempel fra 1290-årene

I store trekk hadde kongemakten tre muligheter til å høste inntekter av utmynting: 1) forringelse av myntens sølvinnhold, 2) minske myntens vekt 3) avgifter i forbindelse med innveksling av utenlandsk mynt, sølv eller gammel mynt. Under høymiddelalderen benyttet den hjemlige kongemakten, i likhet med det som fant sted ute i Europa, alle tre virkemidler.

Selv om kongenes manipulering av sølvinnholdet i mynten kunne være en følge av sølvangel, var det nok oftere ønsket om økte inntekter som var drivkraften. I egenskap av myntherre kunne kongen bestemme seg for å senke sølvgehalten i mynten. På den måten kunne han utgi flere mynter for samme mengde sølv. Å forringe myntsølvet kunne imidlertid avstedkomme reaksjoner i folket. En konsekvens av myntforringelser var ofte lavere verdi på mynten i forhold til faste verdimål, for eksempel brent sølv. En forutsetning for å høste størst mulig inntekter av myntforringelser var nettopp å opprettholde myntenens verdi (kjøpekraft i forhold til brent sølv og andre verdimål). Dess høyere kjøpekraft kongemakten klarte å opprettholde, dess større inntekter høstet den av myntforringelser.

Første gang vi får innblikk i verdiforholdet mellom sølvvurdert mynt og talt mynt i Norge, er i Erling Magnussons saga, der den sølvvurderte mynten ble dobbelt så høyt verdsatt som i 1161.⁶ Etter dette må vi helt frem til 1280-årene før det er bevart kilder om myntens kjøpekraft. En sammenlikning mellom sølvinnholdet i myntene og kjøpekraften gjør det klart at kongemaktens tulling med myntstandarden tidvis resulterte i svekkelse av myntenens verdi. Selv om kursforholdet til brent sølv holdt seg relativt stabilt på 3:1 i forhold til brent sølv under Magnus Lagabøte og hans sønner (1263–1319), medførte myntforringelsene omkring 1290 til at kursforholdet sank til 5:1 for så å stige til 3:1 etter forbedringene av penningen ca. 1295.⁷

Hva kunne så en myntforringelse bety for kongemakten? I tider med svekket tilgang på sølv kunne forringelse av mynten sikre tilstrekkelig tilgang på mynt i et samfunn der deler av folket baserte seg på pekuniære transaksjoner i en rekke forhold. Den gode myntherre kunne på den måten fremstå som den gode konge. I andre tilfeller var det ønsket om økte inntekter som var drivkraft bak slike beslutninger. Det er forbundet med stor usikkerhet å beregne størrelsen på inntekter fra utmynting. Slike beregninger baserer

seg på en rekke usikre faktorer. Selv om det ikke finnes sikre opplysninger om innbyggertall, jordforhold eller inntektsforhold selv for samfunnet mest sentrale institusjoner, kan kvantifisering av myntmaterialet likevel gi viktige indikasjoner. Et forsøk på å kvantifisere størrelsen på kongemaktens inntekter av utmynting i Norge i middelalderen er en halsbrekkende øvelse, men de reelle variablene er slett ikke tallrike eller vanskelig å forstå.

I årene etter ca. 1285 ble det utgitt penninger, halvpenninger og kvartpenninger i Norge. Dette var første gang en nordisk konge utga en full mynttrekke. Valørene er ikke forsynt med verdiangivelser, men klare forskjeller i vekt og størrelser skiller dem fra hverandre. Allerede Magnus Lagabøte begynte mot slutten av sin regjeringstid å utgi kvartpenninger, men bare i begrenset opplag. Alle tre valørene utgitt i kong Eiriks navn er forsynt med samme motiv. Det norske riksvåpen prydet for første gang mynt sammen med omskriften ERIK MAGN REX NORWEG på forsiden, mens reversen er forsynt med et dobbelt liljekors med liljer i korsvinklene og omskriften CRVX SCA IhV XPI, Jesu Kristi hellige kors. Omkring 1290 blir disse myntene erstattet av en ny type. Den nye mynten er forsynt med krone og samme adversomskrift som foregående eller REX ERICVS. Reversen har et kors og samme omskrift som foregående type, eller den kortere versjonen CRVX XPI.⁸ Et tilsvarende skifte gjorde seg også gjeldende for hertug Håkons mynter. Hertugens mynter som ble utgitt parallelt med den staselige riksvåpentypen (ca. 1285–1290), var forsynt med hans portrett med diadem eller hertugkrone og omskriften hAQVI n DVX NORWEGIE. Reversen har liljekors i feltet med rosetter i korsvinklene og omskriften MONETA DE ASLOIA. Også hertugens mynter ble utgitt i tre valører: penning, halvpenning og kvartpenning. Introduksjonen av nye mynttyper ble gjennomført i forbindelse med en såkalt myntfornyelse, det vil si at de gamle myntene ble vekslet inn og erstattet med nye mynter.⁹

I motsetning til hva man kanskje skulle tro, hadde det vært vanlig å videreføre eller faktisk også forbedre kvaliteten på mynten i forbindelse med myntfornyelser. Myntfornyetelsen som fant sted omkring 1290, markerte et brudd med etablert praksis. Kongens riksvåpenpenninger som var gyldige frem til omkring 1290, holdt et sølvinnhold på ca. 22,5 prosent (moderne analyser viser sølvinnhold på 23,9 prosent, 25,9 prosent, 20,1 prosent, 25,8 prosent, 16,6 prosent, 22,0 prosent, 21,7 prosent, 21,2 prosent, 22,4 prosent, 22,6 prosent, 22,8 prosent og 22,9 prosent) og hertug Håkons samtidige utgivelser 22,0 prosent (analyser av tre penninger viser sølvinnhold på 26,5 prosent, 22,8 prosent og 16,8 prosent).¹⁰ Sølvinnholdet i de nye myntene som ble introdusert omkring 1290, ble redusert til ca. 8,9 prosent (moderne analyser av kongens penninger viser sølvinnhold på 9,7 prosent, 8,3 prosent og 8,2 prosent og analyse av én av hertugens penninger 9,4 prosent).¹¹ Forringelsen av sølvinnholdet ble ikke



Eirik Magnusson
ca 1285-1290

Hertug Håkon
ca 1285-1290

kompensert ved å øke myntenenes vekt, den ble videreført omkring 1,2 gram. Myntforringelsen medførte at det ble mulig å slå ca. 1750 penning av en mark brent sølv mot ca. 700 av den tidligere typen. Det nye sølvnivået i myntene gjorde det altså mulig å utmynte 2 ½ ganger så store verdier i ny mynt med samme mengde sølv.

I oppstillingen over sølvinnholdet i myntene fra årene omkring 1290 er ikke fraksjonene av penningen tatt med. Halvpenningene og kvartpenningene utgitt under Magnus Lagabøte, Eirik Magnusson, hertug Håkon og Håkon som konge inneholder gjennomgående lavere sølvinnhold enn penningene, og for en stor del også betydelig mindre sølv. Mens penningene av riksvåpen-typen inneholdt ca. 22,5 prosent sølv, inneholder tilsvarende halvpenninger 10,3 prosent (moderne analyser viser sølvinnhold på 14,0 prosent, 12,0 prosent, 10,5 prosent, 10,2 prosent, 9,8 prosent, 9,5 prosent, 9,5 prosent, 9,1 prosent og 8,2 prosent) og kvartpenninger 11,6 prosent (moderne analyser viser sølvinnhold på 14,6 prosent, 11,7 prosent, 11,5 prosent, 11,3 prosent, 11,1 prosent, 9,1 prosent).¹² Småmynten hadde altså mindre enn halvparten av penningenes sølvinnhold. Da kongemakten begynte å utgi slike fraksjoner, synes det klart at det var for å dekke et behov for mindre valører, altså småmynt. I det omfat-

tende myntmaterialet som er funnet under gulvene i norske middelalderkirke blir slike halve og kvarte penninger funnet i betydelig større antall enn penninger fra samme tid. Også regnskapet over innsamlingene av peterspenger i Bergen bispedømme i årene 1294–1300 omfatter store deler slike halvpenninger og kvartpenninger, i alt 273 ½ mark av totalen på 353 mark, 1 ertug.¹³ Den som har ført regnskapet i pennen, omtaler myntene som *oboli nigri et quadrantes*, svarte halve og kvarte (penninger). Mens folk ser ut til å benytte anledningen til å kvitte seg med dårlig mynt i kirkeoffer og avgifter til kirken, opptrådte de annerledes da de skulle legge til side kapital. I skattefunn fra denne perioden er forholdet motsatt. Skattefunnene inneholder så å si utelukkende penninger, mens halvpenninger og kvartpenninger bare forekommer unntaksvis. Fordelingen av de relativt sett bedre penningene i forhold til den dårligere småmynten i kirkefunnene, i regnskapet over peterspenger og i skattefunnene, viser at folk var bevisst forskjellen i sølvinnhold i myntene og kvittet seg med den dårlige mynten der det var mulig, mens de la den gode mynten til side som sparemidler.

Når det gjelder kongemaktens inntekter av myntvesenet før myntforringelsen omkring 1290, var forholdet mellom kjøpekraften og sølvinnhold i myntene slik at kongemaktens brutto fortjeneste beløp seg til noe i underkant av 30 prosent per myntet mark sølvverdi: Mens kursforholdet var 3:1 i forhold til brent sølv, var sølvinnholdet i kongens og hertugens penninger ca. 22,5 prosent. Med myntforringelsen omkring år 1290 ble sølvinnholdet nedsatt til 9 prosent. Resultatet var at kongemakten fikk betydelig overkurs i verdi for hver penning som ble slått. For hver mark brent sølv (ca. 90 prosent sølv) kunne kongemaktens myntmestere slå ca. 700 penninger av den såkalte riksvåpentype (ca. 22,5 prosent sølv) og ca. 1750 såkalte svartpenninger (ca. 9 prosent sølv).¹⁴ Med utgangspunkt i brutto sølvverdi ga myntforringelsen omkring 1290 en fortjeneste på omtrentlig 2,5 ganger målt i myntet verdi i forhold til forrige mynttype. Fra denne fortjenesten må det trekkes fra utgifter til kobber og produksjonskostnader. Siden det ikke er bevart fortegnelser over kostnader i forbindelse med lignende produksjon eller priser på kobber fra norsk middelalder, er det vanskelig å si noe om størrelsen på produksjonskostnadene utover utgiftene til sølv. Ut fra en skjønsmessig vurdering burde disse likevel utgjøre betydelig mindre enn en fjerdedel av den økte fortjenesten. Det ville i så fall bety en netto fordobling av fortjenesten av utmyntingen så lenge kongemakten klarte å sette de såkalte svartkronene i omløp til et kursforhold på 3:1 i forhold til brent sølv.

En viktig forutsetning i disse estimatene ligger i myntens kjøpekraft. I den grad kursforholdet mellom mynt og andre verdimål som brent sølv, kyrslag, lauper smør og annet ble opprettholdt til tross for myntforringelse, ville inntektene av utmynting ha vært betydelige. Inntektene kunne bli til dels

betydelig redusert ved svekkelse av myntens kjøpekraft, alt avhengig av hvor stor svekkelsen ble. Det er bevart to belegg for kursforholdet mellom mynt og brent sølv fra årene mellom ca. 1290 og 1295 da såkalte svartpenninger var i omløp. Ett er udatert fra 1290 og lyder på 3:1, mens det andre er datert 26. juli 1295 og viser en kurs på 5:1 i forhold til brent sølv. Disse to kursoppgavene for myntens kjøpekraft viser et kraftig fall i forhold til brent sølv.¹⁵ Så langt jeg kjenner til eksisterer det ikke ytterligere kilder om myntens kursforhold til brent sølv fra denne korte perioden i 1290-årene. Altså er det uvisst når denne svekkelsen av myntens kjøpekraft inntraff. Det kan ha skjedd samtidig med eller snarlig etter introduksjonen av svartpenningene omkring 1290, eller myntens verdi kunne ha blitt opprettholdt inntil myntfornylelsen var gjennomført og kongemakten hadde satt sine nypregete mynter i omløp. I sistnevnte tilfelle ville kongemakten ha klart å høste betydelige inntekter fra myntforringelsen og myntfornylelsen.

I det numismatiske materialet finnes det imidlertid et eksepsjonelt funn som kan kaste lys over situasjonen. På gården Alstad på Toten ble det i årene omkring 1820 funnet ca. 1600 forfalskninger av kong Eiriks svartpenninger og hertug Håkons penninger av den typen som vanligvis dateres til årene fra ca. 1285 til 1290, det vil si parallelt med kongens riksvåpentype.¹⁶ Bare noen titalls slike forfalskninger er bevart i dag; de øvrige skal ha blitt smeltet om.¹⁷ Det foreligger moderne analyser av tre slike falske svartpenninger fra Alstadskatten, og de inneholder overraskende nok henholdsvis 26,5 prosent, 16,8 prosent og 8,1 prosent sølv.¹⁸ Dette ligger betydelig over sølvinnholdet i originalene, som er ca. 9 prosent. De falske eksemplarene veier riktig nok noe mindre enn tilsvarende ekte: 0,97 gr., 0,98 gr. og 0,54 gr. Likevel har de falske penningene høyere sølvinnhold enn tilsvarende ekte pregninger. Med utgangspunkt i Landslovens strenge bestemmelser for myntfalsk, er det vanskelig å tenke seg at noen risikerte liv og lemmer for en slik operasjon dersom det ikke lå muligheter for betydelig økonomisk gevinst bak. Den eneste forklaringen på dette falskmyntnerinitiativet er at myntenes kjøpekraft utgjorde 3:1 i forhold til brent sølv, i hvert fall en stund etter at de ble lansert og satt i omløp.

Om vi sammenholder beregningene ovenfor med beregninger av utmyntningens størrelse, kan vi utlede noen indikasjoner på inntektspotensialet fra myntvesenet i 1290-årene.¹⁹ Kvantifisering av middelalderens utmyntinger vanskeligjøres av mangel på bevarte myntregnskaper og må nødvendigvis basere seg på en rekke usikre faktorer. Likevel er det mye som tyder på at utmyntingene under Magnus Lagabøte og hans sønner var betydelige, samlet sett kanskje de største i Norge i middelalderen. Det er verdt å merke seg at de såkalte svartpenningene er den norske penningtypen som er bevart i størst antall fra Magnus Lagabøte og hans sønners tid (1263–1319) i norske funn. Riktignok stammer de fleste myntene av denne typen fra funn under gulvene

i norske middelalderkirker, og dette kan delvis skyldes at folk ønsket å kvitte seg med dårlig mynt. Likevel må vi regne med at det store antallet bevarte mynter også kan reflektere utmyntningens opprinnelige størrelse.

Kongemaktens inndrivning av penninger av riksvåpentypen omkring 1290 kan ha omfattet alt fra én til flere millioner stykker. Ett tusen mark veid brent sølv tilsvarte over 700 000 slike penninger. Regnet ut fra sølvverdi ville 10 millioner penninger utgjøre 12 616 mark brent sølv. Et konservativt estimat for myntfornyelsen omkring 1290 kan være inndrivning av 3 millioner penninger eller 3 785 mark brent sølv, noe som skulle tilsvare sølv til omtrentlig 7 ½ millioner nye svartpenninger med ca. 9 prosent sølv.

For å regne om disse summene i talte penninger eller talte mark er det nødvendig å kjenne forholdet mellom veide og talte mark. Asgaut Steinnes oppgir 192 talte penninger på hver mark veid for Norge i 1270- og 1280-årene. Dette stemmer rimelig godt overens med det bevarte myntmaterialet der 192 penninger \times 1,2 gram = 230,4 gram.²⁰ Med 192 talte penninger på marken ville 7 ½ millioner penninger tilsvare nærmere 40 000 talte mark. Regnet ut fra sølvverdi ville utmyntinger i den størrelsesorden ha tilsvart et brutto overskudd på omkring 15 000 talte mark eller 5 000 mark brent, forutsatt at kursforholdet mellom myntmarken og brente mark var 3:1. Det er imidlertid skjellig grunn til å tro at utmyntingene av slike svartpenninger hadde betydelig større verdi.

Anslagene over kongens samlede årlige inntekter baseres i dag hovedsakelig på Asgaut Steinnes studier av skattene, som han mener beløp seg til 3 000 mark brent sølv (ca. 650 kg), og Hallvard Bjørkviks studier av krongodset som han mener beløp seg til 20 500 laupsverdier, eller opp mot 2 300 mark brent sølv.²¹ Når det gjelder sakøren, er det flere som mener at den kan ha vært kongedømmets viktigste inntektskilde – kanskje større enn inntektene av skatt og krongods til sammen.²² Det er vanlig å regne med at kongemaktens inntekter var på sitt høyeste i siste halvdel av 1200- og begynnelsen av 1300-tallet.²³ I boken *Norsk historie 750–1537* har Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo nylig foretatt en gjennomgang av kongemaktens inntektsgrunnlag og kommet til følgende konklusjon; ”Slår en sammen disse inntektene, de som er forsøkt beregnet og de øvrige, er det vanskelig å se at kongedømmet av påregnelige inntekter årlig kan ha tatt inn mindre enn 10 000 mark brent sølv – trolig er beløpet langt høyere.”²⁴ Dette er tall som ligger høyere enn norske historikere tradisjonelt har operert med. Likevel, selv sammenlignet med beregninger av kongemaktens årlige inntektsbasis til mer enn 10 000 mark brent sølv, ser det ut til at kongemaktens inntekter av utmynting i forbindelse med myntfornyelse og myntforringelse, slik den som fant sted omkring 1290, utgjorde betydelige deler av kongemaktens samlede inntekter det året.

Norske myntforringelser og myntfornyelser

I det norske materialet finnes det flere spor etter manipulering med vekt og sølvinnhold i myntene (gullmynt ble ikke utgitt før under kong Hans (1483–1513)). Den første som gjennomførte kraftige forringelser av mynten, var Harald Hardråde som i 1050- og 1060-årene reduserte sølvinnholdet i mynten fra over 90 prosent til omkring 33 prosent. Myntforringelsen blir omtalt som "Haraldsslåtten" i Morkinnskinnas utgave av kong Haralds saga.²⁵ Kong Haralds manipulering av mynten var den mest drastiske som ble gjennomført i norsk middelalder og hadde i utgangspunktet et betydelig større inntektspotensial enn det som var tilfelle omkring 1290. Etter myntforringelsen kunne kong Harald slå tre ganger så mange mynter av samme mengde sølv som før. Med opprettholdelse av myntens kjøpekraft ville inntektene av utmyntingene ha økt nesten tilsvarende. Det er ukjent hvor store utmyntingene under kong Harald var, men det er klart at de utgjorde betydelige mengder. Et forsiktig estimat kan være omkring 1 000 000 penninger i løpet av en tiårsperiode.²⁶ I forhold til utmyntinger av brent sølv økte denne myntforringelsen utnyttelsesgraden av sølvet betydelig, til en verdi godt over et par tusen mark brent sølv med utgangspunkt i det bevarte materialet.

Mens myntene stadig ble mindre utover 1100-tallet, ble det gode sølvinnholdet opprettholdt. Nye myntforringelser ble iverksatt under kong Sverre, men det skjedde først mot slutten av hans regjeringstid, trolig omkring 1200.²⁷ Myntforringelsene ble forsøkt skjult for folket. Det ser ut til at kong Sverre bare lot deler av myntene prege på kobberholdige myntblanketter, slik at de skulle gå for samme kurs som tilsvarende mynter av godt sølv. På den måten ville myntenenes kjøpekraft bli opprettholdt og myntforringelsen utgjøre nettoinntekt så lenge forholdet ikke ble oppdaget. Det foreligger ingen studier der omfanget av slike underlødige utmyntinger har vært undersøkt, men det kan se ut som om de er relativt beskjedne sammenlignet med utmyntingen samlet sett under kong Sverres regjeringstid.

Inntekter av utmynting kunne også komme som resultat av såkalte myntfornyelser, noe som foruten de eksemplene vi alt har sett, også fant sted under Olav Kyrre (1067–1093), Håkon Håkonsson (1217–1263), Magnus Lagabøte og hans sønner (1263–1319) og Magnus Eriksson (1319–1355), og kanskje også ved flere tilfeller.²⁸ Med unntak av Olav Kyrre har det vært mulig å etterspore forskjellig grad av manipulering av vekt og sølvinnhold i utmyntingene til alle disse kongene. I tillegg gjennomførte Magnus Berrføtt en myntreform der brent sølv igjen ble brukt i mynt, men myntenenes reelle verdi ble ikke økt tilsvarende da vektstandarden for penningene til samme tid ble halvert.²⁹ Utover 1100-tallet ble sølvgehalten opprettholdt, mens vektstandarden stadig ble forringet helt til brakteatene under Sverre Sigurdssons tid bare veide 0,1

gram – de minste myntene i middelalderens Europa. Håkon Håkonsson utga brakteater av betydelig høyere vektstandard enn sin forgjenger, mens sølvinnholdet ble nedsatt til gjennomgående under 30 prosent.³⁰ Magnus Lagabøte videreførte brakteatutmyntinger av samme vektstandard som forgjengeren, men igjen med noe lavere sølvinnhold. Under Eirik Magnusson er det særlig situasjonen omkring 1290 som ser ut til å ha vært inntektsbringende. Håkon V gjennomførte flere myntforringelser både med hensyn til vektstandard og sølvinnhold, men også flere forbedringer.³¹

Situasjonen under Magnus Erikssons tid (1319–1355) trenger fortsatt til å bli gjenstand for inngående undersøkelser, men en korrespondanse fra 1340 betyr pengeforholdene og kongemaktens administrasjon av myntforringelse. Brevveksling mellom biskop Håkon av Bergen, Erling Vidkunsson og kong Magnus gir innsyn i disse herrenes bestemmelse at sølvinnholdet i mynten skulle forringes fra fjerdedelen til femtedelen, men at myntens preg skulle holdes uendret.³² På den måten ville de trolig unngå at myntforringelsen ble kjent, og myntenes kjøpekraft kunne dermed beholdes. Vi har ikke bevart belegg for svekket pengeverdi etter 1340, noe som kan tyde på at stormennenes myntpolitiske strategi lyktes.

Etter svartedauen ble utmyntingene betydelig mindre, og etter Olav IV Håkonsson (1380–1387) ser det ut til at utmyntingene i Norge opphørte inntil erkebiskop Gaute Ivarsson (1474–1510) og kong Hans gjenopptok myntpreging i Norge mot slutten av 1400-tallet.

Myntretten som inntektskilde utenfor Norge

Iverksettelse av myntforringelser eller andre tiltak for å øke inntektene fra utmynting var på ingen måte et særnorsk fenomen. Allerede under antikken ble myntvesenet utnyttet som inntektskilde. I det romerske keiserriket ble sølvinnholdet i hovedmynten denaren (denarius) først redusert under keiserne Nero (54–68 e.Kr.) og Trajan (97–117 e.Kr.). Hundre og femti år senere, under den såkalte soldatkeisertiden, utmyntet man ikke lenger denarer, men dobbeltdenarer (antoniniani) med halvert vekt og bare ca. 5 prosent sølvinnhold. Inflasjonen i Romerriket på midten av 200-tallet blir ofte trukket frem som historiens første hyperinflasjon. Bysantinske keisere drev myntmanipulering i stor stil på 1000-, 1100- og 1200-tallet. Det samme gjorde karolinske konger, franske og tyske fyrster, og også skandinaviske konger fra 900- og 1000-tallet og fremover.

Kong Edward I (1272–1307) av England iverksatte en myntfornyelse i 1279 der inntektene i perioden fra april 1279 til oktober 1280 beløp seg til hele 16 686 pund sølv.³³ Under myntfornyselsen ble det utgitt mynt ved 15 myntverksteder i 13 byer.³⁴ På samme tid gjennomførte franskekongen Filip IV (1285–1314) en

serie myntforringelser for å finansiere gjenerobringen av Gascogne fra den engelske tronen. Feilslåtte felttog medførte stadige forringelser av mynten for å oppnå høyere profitt. Over en periode på vel 18 måneder i årene 1298 og 1299 beløp inntektene fra mynten seg til 1 200 000 *livres tournois*, mens kongens andre inntekter i samme periode var under 800 000 *livres tournois*.³⁵ Gjennom manipulering med det som inntil 1295 hadde vært stabile kongelige franske utmyntinger, hadde kong Filip gjort myntvesenet til sin hovedinntektskilde på mindre enn tre år. Prinsippet for å høste inntekter av utmynting var enkelt: Ved å redusere myntens vekt eller forringe dens metall var det mulig å utgi flere mynter av hver mark edelmetall.

Ute i Europa hersket det allmenn oppfatning om at fyrsten hadde rett til å gjøre hva han behaget med myntvesenet uten noen form for innblanding. At myntvesenet tilhørte kongen, fikk på 1200-tallet støtte av pave Innocent III og Thomas Aquinas.³⁶ Også her hjemme rådet liknende oppfatninger. I hvert fall var dette kongemaktens syn på saken. Dette kommer til uttrykk i skipan om tronfølge og formynderstyre utstedt av kong Håkon V i Oslo 16. september 1302: *Nu er mynt su er uar þa er konogr fell i fra kan at spillaxt skulu þeir uald til hafa at skipta oc rad firir gera sua sem krunnunni oc rikinu se til gagns oc nytsemdar. oc þo sem sialdast en sua mette uera* – ”Nå, om den mynt som var da kongen falt fra, blir forringet, da skal de ha myndighet til å skifte og gjøre råd slik det er til gagn og nytte for kronen og riket, og likevel så sjelden som mulig om det skulle være slik.”³⁷

Den første som for alvor kom til å imøtegå oppfatningene om myntvesenet som kongemaktens ubestridte domene, var den franske vitenskapsmannen og biskopen Nicholas Oresme (ca. 1325–1382), som med avhandlingen *De Moneta* kom til å utøve viktig innflytelse på forståelsen av konstitusjonelle mynt- og pengesystemer i Europa i senmiddelalderen.³⁸ Da han skrev ned sine tanker om pengevesenets natur i 1350-årene var det nye ved hans teori at mynt- og pengevesenet tilhørte samfunnet, og ikke fyrsten.³⁹ Myntvesenet som kongelig inntektskilde uttrykte Oresme kort og klart: ”I am of the opinion that the main and final cause why the prince pretends to the power of altering the coinage is the profit or gain which he can get from it.”⁴⁰

Mens det svenske myntvesenet ikke ser ut til å ha etablert seg før annen halvdel av 1100-tallet, regner man i Danmark med at inntektene fra utmynting var svært viktig både for konge- og kirkemakt fra 1000-tallet og frem til 1241 da utmyntingene opphørte grunnet borgerkrigene. Selv om svensk utmynting fikk stort omfang relativt sent i skandinavisk perspektiv, og hadde varierende intensitet, ble den videreført uten større opphold gjennom hele middelalderen.⁴¹ I hvilken grad det svenske myntvesenet skaffet kongemakten inntekter, har så langt ikke vært undersøkt, men på generelt grunnlag gir utmyntingenes omfang grunn til å tro at også den svenske kongemakten kunne høste betydelig fortjeneste av utmynting.

Med utgangspunkt i det vi ser fra andre deler av Nord-Europa, utvikler den norske kongemakten et myntvesen som i stor grad baserer seg på de erfaringer som har vært gjort andre steder. Den norske penningen blir satt i forhold til den gammelnorske marken og forhåndstallet mellom mark og penning (1: 240) går tilbake til det karolingiske myntsystemet innført av Karl den store (768–814). Myntene blir forsynt med motiver som i stor grad er influert av angelsaksisk og dansk, og senere også engelsk og fransk utmynting. Harald Hardrådes manipulering av myntene, omtalt som den såkalte Haraldsslåten i sagaene, ser ut til å ha blitt gjennomført på omtrent samme tid som danskekongen Sven Estridssen (1047–1074) gjennomførte myntforringelser. De norske kongene var imidlertid villige til å bruke myntforringelser i langt større skala enn danskekongene på 1000- og 1100-tallet, noe som kan ha sammenheng med kongemaktens stilling i Norge versus Danmark. Om vi sammenligner enkelte utviklingstrekk i norsk mynthistorie fra middelalderen med den generelle skandinaviske utviklingen, klarte verken Danmark eller Sverige å etablere en myntrekke med flere valører, slik Magnus Lagabøte og hans sønner gjorde i perioden 1263–1319. Til tross for dette hadde danske utmyntinger under høymiddelalderen større omfang, og tidvis betydelig større omfang, enn det som var tilfelle i både Norge og Sverige.⁴²

Konklusjon

Det synes klart at kongemakten i alle de tre skandinaviske middelalderkongedømmene utnyttet myntvesenet som inntektskilde i middelalderen. Hvor store inntektene var, er det vanskelig å fastlå med sikkerhet siden samtidige myntregnskaper ikke er bevart. Med basis i kongemaktens stadige myntforringelser og tidvis myntfornyelser er det grunn til å tro at kongemaktens inntekter av utmynting ved enkelte anledninger kunne komme opp i betydelige summer, og var kanskje blant de aller viktigste inntektskilder enkelte år. Den myntfornyelsen som ble gjennomført i Norge omkring 1290 kan meget vel ha resultert i inntekter i størrelsesorden 5 000 mark Brent. Samtidig er det grunn til å tro at inntektene fra utmynting på ingen måte var konstante. Utmyntingenes omfang varierte fra år til år, noe som igjen påvirket mulighetene for inntekter av utmynting. Behovet for å beholde myntenenes kjøpekraft begrenset kongens mulighet for manipulasjon av myntens kvalitet. I tilfeller der myntenenes kvalitet ble betydelig svekket ville det medføre reaksjoner blant befolkningen som igjen ville resultere i svekkelse av myntens kjøpekraft. I situasjoner der kongemakten hadde store behov for ekstraordinære inntekter, synes det likevel klart at myntretten var et sted den kunne høste betydelig økonomisk gevinst innenfor en avgrenset tidshorisont.

Coinage as source of income in the Middle Ages

Medieval Scandinavian Kingdoms extracted income from different sources, among them coinage. The income from coinage is often considered to have been insignificant or at best limited. Several historical and numismatic sources from medieval Scandinavia suggest minting being a profitable activity of significant importance. In certain years mint-profits would be among the largest sources of income for royal powers, if not the largest. This is suggested from a case-study of Norwegian coinage in the 1290s when the methods of debasement, decrease in weight standard and recoinage were applied simultaneously. At the same time the value of the currency was upheld at a favourable rate for the government. The value was, however, reduced after a period of a couple of years from $\frac{1}{3}$ to $\frac{1}{5}$ the value of burnt silver.

In European history coinage is in general considered a source of income for the governing body. In principle income from coinage came from debasement of silver, reducing the weight standard or exchanges of foreign coins and recoinages where old coins were replaced with new issues. This article argues that all these methods were applied in medieval Scandinavia, but the ability to control the value of the currency was crucial for the income potential from minting.

Keywords: Money, coinage, income, kingdom, state formation, Norway, Scandinavia, debasement

Noter

- 1 Takk til Dr.philos Håkon Ingvaldsen for nyttige og konstruktive innspill under arbeidet med denne artikkelen.
- 2 For generell gjennomgang av den norske kongemaktens inntekter i middelalderen se Per Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet*, Oslo 1977, s. 299; Kåre Lundén, *Norge under Sverreætten 1177–1319*, Norges Historie bind III, Oslo 1976, s. 209 ff, 308–312; Knut Helle, *Norge blir en stat*, 2. utgave, Oslo 1996, s. 198; Ole Georg Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo, *Norsk Historie 750–1537* (heretter NH, I), Oslo 1999, s. 208 ff.
- 3 Grethe Authén Blom, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*, Oslo 1967, s. 132–136.
- 4 Helle, s. 198.
- 5 Den seneste gjennomgangen av myntretten i norsk middelalder foreligger i Jon Anders Risvaag, "Ikke-kongelige utmynting i Norge frem til reformasjonen", *Nordisk Numismatisk Årsskrift* (heretter *NNÅ*) 1994–96, s. 130–161 som er bearbejdet i Jon Anders Risvaag, *Mynt og by. Myntens rolle i Trondheim by i perioden ca. 1000–1630, belyst gjennom myntfunn og utmynting*, Doktoravhandlinger ved NTNU 2006.
- 6 *Hkr.*, *Magnus Erlingssons saga*, kap. 16 og 21.
- 7 Svein H. Gullbekk, *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*, Oslo 2003, s. 178.
- 8 Kolbjørn Skaare, *Norges mynthistorie*, Oslo 1995, bind II, nr. 248.
- 9 Svein H. Gullbekk, "Renovatio Monetæ i Norge i Middelalderen", *NNÅ* 1992–93, s. 52–87.

- 10 Gullbekk 2003, s. 435. Det ble gjennomført analyser av metallinnholdet i flere hundre middelaldermynter ved Institutt for Atomenergi (IFA) i årene fra 1966 til 1984. I dag heter dette Institutt for Energiteknikk (IFE). For en gjennomgang av metodiske og teknologiske overveielser i forbindelse med disse analysene, se Kolbjørn Skaare og Eiliv Steinnes, "Mynter i atomreaktoren, aktiveringsanalyse av norske middelaldermynter", *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* (heretter *NNUM*) 1966: 81–89.
- 11 Gullbekk 2003, s. 435–436.
- 12 Gullbekk 2003, s. 435–436.
- 13 DN IV, 60.
- 14 Regnestykket blir som følger: 214 gram \times 90 prosent = 192,6 gram rent sølv / 0,27 gram sølv per penning = 713,33 penninger (med vekt 1,2 gram og 22,5 prosent sølv) av hver mark brent sølv. Tilsvarende for svartpenningene: 192,6 gram rent sølv / 0,11 gram sølv per penning = 1750,91 penninger (med vekt 1,2 gram og 9 prosent sølv) av hver mark brent sølv.
- 15 DN XII, 13 og DN XII, 19.
- 16 Hans Holst, "Funn av myntskatter i Norge inntil slutten av 19. Århundre", *NNÅ* 1936, s. 1–33. Det finnes også en falskmyntnerskatt fra Kalfarlien i Bergen med nærmere 2000 penninger av riksvåpentypen (ca. 1285–1290): Bredo Morgenstjerne, "Myntfund i Kalfarlien", *Bergen Museum Årbok* 1914–15, nr. 10, s. 3–8.
- 17 C.A. Schive, *Norges mynter i middelalderen*, Christiania 1865, s. 80–81.
- 18 Gullbekk 2003, s. 375.
- 19 For en gjennomgang av problemstillinger knyttet til beregninger av utmyntingsvolum i middelalderen, jf. Svein H. Gullbekk, "Lite eller mye mynt i middelalderen?", (*Norsk Historisk Tidsskrift* 2005, 84, s. 551–572. For et tilsvarende svar, se Kåre Lunden, "Mynt, andre pengar og politisk-økonomisk system i mellomalderen", (*Norsk Historisk Tidsskrift* 2007, 86, s. 7–34
- 20 Asgaut Steinnes, "Mål, vekt og verdereking i Noreg i millomalderen og ei tid etter", i *Mål og Vekt*, (red.) Sven Aakjær, København–Oslo–Stockholm 1936, s. 131.
- 21 Asgaut Steinnes, *Gamalt skatteskipnad i Noreg*, II, Oslo 1933, s. 207; Halvard Bjørkvik, *Jordeige og landskyld i Noreg i mellomalderen*, i *Nyere middelalderstudier, Bosetning og økonomi, Norske Historikere i Utvalg*, V, s. 169–177.
- 22 Helle, s. 195; NH, I: 208.
- 23 NH, I, s. 207.
- 24 NH, I, s. 209.
- 25 Kolbjørn Skaare, *Coins and Coinage in Viking-Age Norway*, Oslo 1976, s. 9–11.
- 26 Svein H. Gullbekk, *Norges mynter i tidlig middelalder: Organisering av myntvesenet og myntenenes funksjon*, upublisert magistergradsavhandling i numismatikk, Universitetet i Oslo høsten 1994, s. 83–84. Siden antallet bevarte penninger fra kong Haralds utmynting er begrenset til noen flere enn 250 eksemplarer, er det rimelig å tro at eventuelt nye funn vil kunne endre dette bildet.
- 27 Kolbjørn Skaare, "Kong Sverres utmynting", *NNÅ* 1979–80, s. 93–109; Gullbekk 2003, s. 432 (att. Schive 1865, pl. VI, nr. 88 og pl. VII, nr. 35ff).
- 28 Gullbekk 1992–93, s. 52–87; Gullbekk 2003, s. 54 ff.
- 29 Kolbjørn Skaare, "Olav Kyrres' myntreform", *NNÅ* 1969, s. 21–36.
- 30 Kolbjørn Skaare, "Norsk utmynting på Håkon Håkonssons tid", *NNÅ* 1970, s. 5–36.
- 31 Gullbekk 2003, s. 152 ff.
- 32 DN VIII, s. 128. Magnus Erikssons utmyntinger på norsk side har aldri blitt underlagt grundig studie, verken med hensyn til ordning av seriene eller de metrologiske aspektene ved hans utmyntinger.
- 33 Mavis Mate, "Monetary Policy in England 1272–1307", *British Numismatic Journal* 1972, s. 76–79.
- 34 J.J. North, *English Hammered Coinage*, vol. II: *Edward I to Charles II 1272–1662*, London 199, s. 27.

- 35 A. Landry, "Essai économique sur les mutations des monnaies dans l'ancienne France de Philippe le Bel à Charles VII", *Bibliothèque de l'École des Hautes Études IV: Sciences Historiques et Philologiques* CLXXXV Paris 1910 (gjenopptrykt 1969), s. 203–206. Se også Hans van Werveke, "Currency manipulation in the Middle Ages: The Case of Louis de Male, Count of Flanders", *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th series, xxxi 1949, s. 115–127.
- 36 Peter Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988, s. 301.
- 37 NGL III: 14, oversettelse NMD nr. 47.
- 38 Nicholas Oresme (ca. 1325–1382) oversatte og kommenterte en rekke av Aristoteles' skrifter. Hans egne skrifter vitner om omfattende interesse for teologi, fysikk og politikk ved siden av økonomi. Oresme regnes i dag for en av de tidlige forløperne for det naturvitenskapelige gjennombrudd.
- 39 Spufford, s. 300.
- 40 Nicholas Oresme, *De Moneta*, kap. xv. Den danske historikeren og numismatikeren Keld Grønder-Hansen har lansert begrepet "det proprietære myntvesen" der kongemakten bestyrer myntvesenet som personlig eiendom som den uhindret og med full rett kunne endre og iverksette tiltak som myntfornyer, myntforringelser, og også myntforbedrende tiltak. Keld Grønder-Hansen, *Kongemagtens krise. Det danske møntvesen 1241–1340*, København 2000, s. 70–71.
- 41 For etableringen av myntvesen i Sverige i middelalderen, jf. Kenneth Jonsson, "Från utländsk metall til inhemskt mynt, Myntningen i Sverige 995–1995", *Numismatiska Meddelanden* XL, (red.) Kenneth Jonsson, Ulf Nordlind & Ian Wiséhn, 1995, s. 43–62; Nanouscha Myrberg, *Ett eget värde. Gotlands tidigaste myntning, ca 1140–1220*, Stockholm 2008
- 42 Grønder-Hansen, s. 235–243; Jørgen Steen Jensen, "Møntfornyerelse (Renovatio monetæ) i Danmark indtil år 1200", *NNUM* 1996, s. 130–135.